

Piotr Kasiłowski SJ

**BÓG PRZEMÓWIŁ DO NAS
PRZEZ SYNA
STUDIA NAD LISTEM DO HEBRAJCZYKÓW**

SERIA BOBOLANUM

Nr 14

Piotr Kasiłowski SJ

BÓG PRZEMÓWIŁ DO NAS PRZEZ SYNA

STUDIA NAD LISTEM DO HEBRAJCZYKÓW

WYDAWNICTWO NAUKOWE COLLEGIUM BOBOLANUM
WARSZAWA 2021

Seria Bobolanum, nr 14

© Wydawnictwo Naukowe Collegium Bobolanum, Warszawa 2021

© Piotr Kasiłowski SJ

Piotr Kasiłowski ORCID 0000-0002-4421-6060

Recenzja naukowa

Ks. prof. dr hab. Sławomir Stasiak

ks. prof. dr hab. Janusz Kręcidło MS

Redakcja i korekta

Hanna Stompor

Projekt graficzny i skład

Marek Kruszyński SJ

IMPRIMI POTEST

Prowincja Wielkopolsko-Mazowiecka Towarzystwa Jezusowego,

L. dz. 2021/01/NO/P, Warszawa 11 stycznia 2021 r.,

Tomasz Ortmann SJ, Prowincjał.

ISBN 978-83-959422-1-1

Wydawnictwo Naukowe Collegium Bobolanum

02-532 Warszawa, ul. Rakowiecka 61

tel. +48 783 526 956

wydawnictwo@bobolanum.pl

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	7
I. LIST DO HEBRAJCZYKÓW. KWESTIE WSTĘPNE	11
II. KAPŁAŃSTWO CHRYSYTA WEDŁUG LISTU DO HEBRAJCZYKÓW	35
III. NOWOŚĆ KAPŁAŃSTWA CHRYSYTA	44
IV. MOJŻESZ I CHRYSYTA W LIŚCIE DO HEBRAJCZYKÓW	66
V. DUCH ŚWIĘTY W LIŚCIE DO HEBRAJCZYKÓW	95
VI. PRZEZWYCIĘŻENIE KRYZYSU (HBR 5,11 – 6,12)	124
VII. POCHWAŁA WIARY (HBR 11)	142
VIII. OSTRZEŻENIE PRZED GRZECEM DOBROWOLNYM (HBR 10,26-31)	178
IX. NIE TAK JAK EZAW (HBR 12,14-17)	219
ZAKOŃCZENIE	252
WYKAZ SKRÓTÓW	256
BIBLIOGRAFIA	259

WPROWADZENIE

W książce zebrano dziewięć opublikowanych artykułów o Liście do Hebrajczyków, które stanowią treść poszczególnych jej rozdziałów¹. Dotyczą one Jezusa Chrystusa, który nazwany jest Arcykapłanem, i Jego zbawczej roli w historii zbawienia, stąd tytuł książki: „Bóg przemówił do nas przez Syna”, pochodzący z początku listu (Hbr 1,1). W pierwszym rozdziale, *List do Hebrajczyków. Kwestie wstępne*, zasadniczo opieram się na pracach wybitnego egzegety kard. Alberta Vanhoye, którego poglądy na temat struktury listu są powszechnie przyjmowane. Poruszone zostają takie kwestie jak: gatunek literacki, adresaci, data, autorstwo, struktura. List do Hebrajczyków, którego tekst pochodzi z kręgu Pawłowego, jest homilią o kapłaństwie Chrystusa z dodatkiem epistolarnym. Refleksja nad misterium Chrystusa w kategoriach kultycznych miała pomóc w odnowieniu wiary chrześcijan.

Drugi rozdział zatytułowany *Kapłaństwo Chrystusa* podejmuje temat w sposób bardzo ogólny. Ukazana jest wizja Chrystusowego kapłaństwa rozumianego jako pośredniczenie między Bogiem a ludźmi. Pokazane są relacje chrystologii kapłańskiej do tradycyjnego kerygmatu o Chrystusie i do Starego Testamentu. Odróżnianie treści istotnych od drugorzędnych pozwoliło autorowi Hbr dostrzec w życiu Chrystusa wypełnienie celu, jaki stawiało sobie starotestamentowe kapłaństwo. Chrześcijanie od samego początku doświadczały kapłańskiego pośredniczenia Chrystusa na eucharystii, chociaż nie mieli jeszcze systematycznej refleksji na ten temat. Rozdział *Nowość kapłaństwa Chrystusa* jest natomiast bardzo szczegółowym potraktowaniem tematu. Ukazana jest nowość kapłaństwa Chrystusa w stosunku do kapłaństwa starotestamentalnego. Kapłaństwo Chrystusa opiera się na Jego tożsamości, że jest Synem Bożym i człowiekiem. Został proklamowany arcykapłanem w momencie zmartwychwstania. Zamiast wielu kapłanów Starego Testamentu teraz jest tylko jeden,

---

¹ Dokładny wykaz znajduje się w bibliografii.

którego istotę wyraża formuła „być dla ludzi” (Hbr 5,1). Starotestamentowe ofiary materialne zostały zastąpione przez ofiarę egzystencjalną, polegającą na darze z siebie dla Boga i ludzi. Materią ofiary stały się cierpienia i męka Chrystusa, wydarzenia w realnym świecie. Sprawcą ofiary był Duch Wieczny, który czynił Jezusa uległym woli Bożej i przez to utworzył w Nim dla ludzi „nowe serce”, w pełni oddane Bogu.

W rozdziale zatytułowanym *Mojżesz i Chrystus* przeanalizowane są fragmenty listu, w których pojawia się postać Mojżesza, Prawodawcy Starego Testamentu. Okazuje się, że autor mówi o Mojżeszu w łączności z Chrystusem. Jego autorytet jako sługi służy do wskazania na wyższy autorytet Chrystusa jako Syna. Kładzenie przez Mojżesza fundamentów pod starotestamentowy Lud Boży wskazuje na Chrystusa, który jest przewodnikiem zbawienia i daje prawdziwe uświęcenie wszystkim wierzącym. Instytucje Starego Testamentu, u którego podstaw jest Mojżesz, zostają zastąpione przez kapłaństwo i ofiarę Chrystusa. Spojrzenie na Mojżesza i Chrystusa pozwala na zrozumienie relacji między Starym i Nowym Testamentem. Jest ona wyrażona kategoriami: „ciągłość”, „nieciągłość”, „wypełnienie” i ma charakter osobowy: „Wielokrotnie Bóg przemawiał przez proroków, w końcu przemówił przez Syna” (Hbr 1,1). Działanie Mojżesza ze względu na Chrystusa (11,26) jest znakiem ciągłości historii zbawienia.

Zajmując się postacią Mojżesza, sięgamy w odległą przeszłość ludu Bożego. Kolejny rozdział, *Duch Święty w Liście do Hebrajczyków*, kieruje nasz umysł ku przyszłości, którą określa zbawienie dokonane przez Chrystusa. Przeanalizowano w nim teksty listu, w których termin *pneuma* oznacza Ducha Świętego. To, że jest On osobą, jasno potwierdza tekst 10,29; w 9,14 zostaje nazwany Duchem Wiecznym. Gdy wspomina się Go jako autora Starego Testamentu, przywołuje się szczególnie te teksty, które mówią o przemianie wewnętrznej człowieka. Istnienie w Starym Testamencie świątyni autor interpretuje jako negatywne objawienie pochodzące od Ducha, że jeszcze nie została ukazana droga do prawdziwego sanktuarium, czyli nieba (9,8). Została ona otwarta przez ofiarę Chrystusa, który pod wpływem Ducha Wiecznego złożył siebie w ofierze oczyszczającej sumienie człowieka i mającej wieczną skuteczność. Na Ducha zamyka pycha, a otwiera wdzięczność. Tak jak rozdzielono Ziemię Obiecaną między Izraela, tak chrześcijanom jest rozdzielany Duch Święty i przez to mają w Nim uczestnictwo.

List do Hebrajczyków miał na celu umocnić chrześcijan, którzy przechodzili duchowy kryzys. Dlatego obok tekstów doktrynalnych, pojawiają się w nim teksty parenetyczne. Rozdział *Przewyciężenie kryzysu* (Hbr 5,11 – 6,12) jest analizą jednego z nich. Stawia się w nim pytanie o środki zaradcze na ociężałość w wierze. Tekst jest ciągle studiowany ze względu na występujące w nim stwierdzenie o niemożliwości odnowienia upadłych (6,4-6). Odrodzenie chrześcijan nie następuje przez powrót do tego, co już było podane, lecz przez głębsze spojrzenie na Chrystusa, Jego kapłaństwo i ofiarę.

W rozdziale *Pochwała wiary* (Hbr 11) przeanalizowany został rozdział 11 listu, który ukazuje wiarę wielkich postaci Starego Testamentu. Z niej należy czerpać siłę do pokonywania trudności, by móc uczestniczyć w dobrach obiecanych przez Boga. W Hbr 11,1 podana jest definicja wiary, przez odniesienie do nadziei, czyli spodziewania się dóbr w przyszłości, i w relacji do rzeczywistości niewidzialnej: „Wiara jest sposobem posiadania [*hypostasis*] rzeczy, których się spodziewa, środkiem poznania rzeczywistości [*elegchos*], których się nie widzi”. Taka definicja pozwala na wpisanie jej w całą historię zbawienia, nawet w prapoczątki, gdzie nie pojawia się czasownik „wierzyć”, wprowadzony do Biblii dopiero z postacią Abrahama. Stworzenie jest przykładem wydarzenia, które można poznawać wiarą. Fragment Hbr 11,1-22 ukazuje związek między wiarą, obietnicami i śmiercią; 11,23-40 wskazuje raczej na siłę płynącą z wiary, która podtrzymuje Lud Boży. Dobór epizodów i postaci ze Starego Testamentu był podyktowany potrzebami wspólnot chrześcijańskich, którym brakowało wytrwałości i życia opatrego na nadziei wiecznego zbawienia. W zakończeniu (11,40) jest kolejna piękna definicja relacji między Starym i Nowym Testamentem: Bóg nie chciał, by wielcy ludzie z czasów Starego Testamentu osiągnęli doskonałość bez nas (*chōris hēmōn*). Jesteśmy bowiem wszyscy razem Jego wielką rodziną.

Dwa kolejne rozdziały to szczegółowa egzegeza krótkich tekstów Hbr. Z tego też względu nie transliterujemy greki i hebrajskiego. *Ostrzeżenie przez grzechem dobrowolnym* jest tłumaczeniem i uzupełnieniem tekstu włoskiego *Ammonimento contro un possibile peccato „volontario”* (Eb 10,26-31). Nowe życie w łasce, które człowiek otrzymuje na chrzcie świętym, nie zmienia jego natury, a zatem nie usuwa skłonności do grzechu. Życie Boże może ulec osłabieniu a nawet można je utracić. Z tego względu Chrystus zostawił nam sakrament pokuty. Nie oznacza to jed-

nak, by miłosierdzie okazane przez Boga ludziom wierzącym miało stać się powodem do lekceważenia grzechów. Idealem jest życie w łasce, a nie w grzechach ciężkich. Konsekwentnie w Hbr 10,26-31 autor w sposób bardzo natarczywy przestrzega przed grzeszeniem dobrowolnym po poznaniu prawdy, wskazując na konsekwencję grzechu, którą jest straszny sąd Boży. Najmocniejszym argumentem za unikaniem grzechu jest sama prawda o nim, że jest on wymierzony przeciwko Bogu, który przecież z miłości podjął się zbawienia człowieka, wkraczając w naszą historię w swoim Synu i Duchu Świętym.

Ostatni rozdział, *Nie tak jak Ezaw (Hbr 12,14-17)*, jest z kolei analizą egzegetyczną tekstu stanowiącego przestrożę przed lekceważeniem dóbr zbawczych udzielonych w Nowym Testamencie. Ezaw zlekceważył swoją godność syna pierworodnego, ponieważ był zdominowany przez zmysłowość. Stał się przykładem osoby lekceważącej swoje zbawienie. Chrześcijanie otrzymali od Boga dar „przybranego synostwa” w Chrystusie i muszą dbać o tę godność.

W książce można spotkać drobne powtórzenia. Jest to spowodowane tym, że poszczególne studia były publikowane na różnych łamach i przy różnych okazjach, a także tym, że teksty biblijne podejmują więcej wątków i wchodzą w rozważania różnych tematów teologicznych, musiały więc być kilkakrotnie uwzględnione. Prowadzone analizy mają jednak zawsze inny przedmiot formalny. Nie mogła być także uwzględniona nowsza literatura, jaka ukazała się po publikacji artykułów.

Stosowana jest metoda historyczno-krytyczna w perspektywie kanonicznej. Interesuje nas teologiczne przesłanie tekstu.

ROZDZIAŁ I

LIST DO HEBRAJCZYKÓW KWESTIE WSTĘPNE

List do Hebrajczyków jest tekstem Nowego Testamentu niosącym z sobą wiele zagadek². W systematyczny sposób podjęty zostaje w nim temat kapłaństwa Chrystusa, co jest ewenementem w Nowym Testamencie. Autor, przez pogłębienie intelektualne misterium Chrystusa i wezwanie do odnowienia gorliwości, stara się pobudzić chrześcijan do wytrwałości w wierze. W niniejszym rozdziale zostaną omówione kwestie wprowadzające Listu do Hebrajczyków: gatunek literacki, adresaci, data, autorstwo, struktura. Podstawą przedstawionych poglądów były zasadniczo prace A. Vanhoye, który w sposób syntetyczny podejmuje próbę pogodzenia danych tradycji ze współczesnymi badaniami egzegetycznymi nad tekstem³.

---

² W pracy stosuję skróty: Hbr = List do Hebrajczyków; autor Hbr = autor Listu do Hebrajczyków.

³ A. Vanhoye, *Situation du Christ. Hébreux 1-2*, Paris 1969; *La structure littéraire de l'Épître aux Hébreux*, Paris 1976; *Struttura e Teologia nell'Epistola agli Ebrei*, Roma 1988; *Structure and Message of the Epistle to the Hebrews*, Roma 1989.

1. GATUNEK LITERACKI TEKSTU HBR

PRZEMÓWIENIE

List do Hebrajczyków jest przemówieniem⁴, które zostało utrwalone na piśmie. W późniejszym czasie dołączono do niego zakończenie epistolarne (13,19.22-25) i wysłano do większej liczby wspólnot chrześcijańskich.

Dzieło to nie jest listem, co potwierdza wiele racji. Brakuje w nim początku epistolarnego: wzmianki o nadawcy i adresacie oraz formuły pozdrowień. Cztery początkowe wiersze (Hbr 1,1-4) tworzą jedno długie zdanie, które stanowi *exordium* przemowy i jest skomponowane z wielką starannością. Oratorzy starożytni często rozpoczynali swoje przemówienia dobrze zbudowanym zdaniem, by przykuć uwagę słuchaczy⁵. Autor nie podaje informacji o sobie, jak to zwykle czyni się w listach. Kiedy zwraca się w pierwszej osobie, zawsze stosuje liczbę mnogą. Liczba pojedyncza występuje jedynie raz w pytaniu retorycznym: „I co jeszcze mam powiedzieć? Nie wystarczyłoby mi czasu na opowiadanie o Gedeonie, Baraku...” (11,32). W tekście autor nigdzie nie stwierdza, że napisał, względnie, że pisze, list. Wielokrotnie natomiast występuje formuła „mówić” (2,5; 5,11; 6,9; 8,1; 9,5; 11,32). Zwłaszcza kompozycja egzortacji wskazuje na to, że słowa były wypowiedziane głośno. Autor bowiem nagle przechodzi od treści negatywnych do pozytywnych, co przy modulacji głosu pozwala na osiągnięcie większego efektu, a zatraca się w tekście napisanym (por. 5,11 – 6,12). Bardzo staranne łączenie jednych fragmentów z drugimi świadczy o tym, że mamy do czynienia z troskliwie opracowanym przemówieniem. List pozwalałaby na większą giętkość i spontaniczność wypowiedzi.

Przemówienie zostało więc skomponowane z zamiarem wygłoszenia go przez autora do zgromadzonego audytorium, a nie po to, by wy-

⁴ E. Burggaller, „Das literarische Rätsel des Hebräerbriefes”, ZNW 9 (1908) 110-131. F.F. Bruce, *The Epistle to the Hebrews: The English Text with Introduction, Exposition and Notes*, NIC, Grand Rapids 1964, XLVIII. E. Grässer, *An die Hebräer*, 1, EKK, Zürich-Neukirchen-Vluyn 1990-1993, 15: „zugesandte Predigt”; tamże, 16: „theologische Meditation”. O. Michel, *Der Brief an die Hebräer*, KEK 13, Göttingen 1984, 24-26. A. Vanhoye, *Structure and Message*, 1: „...a stirring homily on the priesthood of Christ”; tamże, 6: „splendid example of a sermon”.

⁵ Por. *exordium* w mowach Isocratesa: *Areopagiticus, Panegyricus*.

ślać je do odbiorców znajdujących się z dala od miejsca wygłoszenia. Jest to jedyny w Nowym Testamencie przykład przemówienia zachowanego w całości. W innych przypadkach mamy do czynienia z fragmentami przemówień włączonych do listów (por. 1P) czy też z literackimi kompozycjami (por. Dz 20,17-38), które funkcjonują jako mowy w narratywnych tekstach.

Mówca znajduje się przed obecnymi, a nie tylko potencjalnymi słuchaczami i chce z nimi nawiązać bezpośredni kontakt, wprowadzając życzliwą atmosferę. Czyni to za pomocą formy „my”, solidaryzując się ze swoimi słuchaczami zaraz na początku – w *exordium*. Znajduje się on przed ludźmi, na których zamierza wpłynąć swoim przemówieniem. Konsekwentnie musi zakładać, że w trakcie jego wygłaszania będą następowały zmiany w nastawieniu słuchaczy (por. 5,11 i 6,12). Przy analizie tekstu trzeba pamiętać o przekazie pozasłownym i o tym, że orator pełni rolę lidera, który przyłącza do siebie wspólnotę, aby poprowadzić ją ku zamierzonemu przez siebie celowi⁶. Wszystkie wyżej wymienione cechy wskazują na to, że Hbr ma charakter przemówienia.

DODATEK EPISTOLARNY

Tekst Hbr 13,19.22-25 jest natomiast dodatkiem epistolarnym, „biletem” dołączonym do rozesłanego przemówienia. Wiersze te mają ton prosty i bezpośredni. Zdania są krótkie, słownictwo natomiast ubogie. Wiersz 13,19 został włączony bezpośrednio przed podniosłe zakończenie przemówienia (13,20-21)⁷. Użyta jest tu 1. osoba liczby pojedynczej w odróżnieniu od 2. osoby liczby mnogiej w zakończeniu. Pierwsze zdanie (w. 22) jest formułą grzecznościową. Znajduje się tu zachęta do tego, by czytelnicy „znieśli paraklezę”, i stwierdzenie, że ten, kto wysłał tekst, „napisał krótko”. Następnie podaje się informację o uwolnieniu Tymoteusza i o bliskiej wizycie. Po tym następują pozdrowienia i życzenia. Ta-

⁶ W samym NT pojawiają się teksty potwierdzające różnicę między przekazem słownym i przekazem listowym. Listy Pawła wydają się surowe, zaś jego obecność łagodna (1Kor 10,1). Sam Paweł z kolei twierdzi, że nie pojechał do Koryntu, aby jego działanie nie okazało się zbyt pośpieszne i impulsywne (2Kor 1,23; 2,1-13). Apostoł nalegał, by chrześcijanie właśnie podczas jego nieobecności przykładali się bardziej do zachowania nauki (Flp 2,12). Obecność Pawła chroniła wspólnotę przed uleganiem błędnym naukom (Ga 2,11-14). Miał on także zwyczaj posyłania swoich współpracowników, aby osobiście załatwiali sprawy (por. 1Tm 1,3).

⁷ A. Vanhoye, *Situation*, 21.

kie zakończenie mają listy (Kol 4,10-18; Rz 16,3-16.21.23; 1P 5,14; 3J). W *Corpus Paulinum* wiele cech podobnych do omawianego dodatku epistolarnego wykazują zakończenia w 2Kor 13,12-13 i Flp 4,21-23.

List do Hebrajczyków zawiera więc dwa rodzaje literackie – przemówienie-homilię (1,1 – 13,21) i dodatek epistolarny (13,19.22-25). Dlatego trzeba konsekwentnie postulować dwie różne grupy adresatów (słuchaczy przemówienia i adresatów pisma) i ewentualnie dwóch autorów – autora przemówienia i autora dodatku epistolarnego.

2. ADRESACI

WNIOSKI Z TYTUŁU *PROS HEBRAIIOUS*

Tytułu „Do Hebrajczyków” nigdy nie kwestionowano. Świadczenia, jakimi dysponujemy, zawsze identyfikowały ten list z tym tytułem. Tertulian⁸ nie znał innego tytułu, podobnie Klemens Aleksandryjski⁹ i Orygenes¹⁰.

Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że tytuł został dodany do dzieła, a nie z niego wydobyty, jak to jest w przypadku Listów Pawłowych. Na przykład w Liście do Rzymian Paweł zwraca się bezpośrednio „do wszystkich, którzy mieszkają w Rzymie” (Rz 1,7). W tekście Listu do Hebrajczyków nie znajdujemy słowa „Hebrajczyk”, ani jakiegoś innego określenia odbiorców. Są oni nazwani „braćmi” albo „umiłowanymi”. Tytuł nie należy więc do całości dzieła i nie określa jasno tożsamości słuchaczy ani adresatów pisma. Został prawdopodobnie dodany, gdyż miał służyć do wygodnego określenia tego dzieła i wydawał się odpowiednim do jego treści, a także ponieważ istniała taka tradycja.

Termin „Hebrajczyk” nie jest zbyt precyzyjny. W Nowym Testamencie pojawia się on w Dziejach Apostolskich i Listach Pawła, gdzie nie ma jednoznacznego sensu. Filon nazywa Hebrajczykami Żydów mieszkających w Palestynie i odróżnia ich wyraźnie od Żydów żyjących w diasporze¹¹. Paweł nazywa siebie Hebrajczykiem, chociaż pochodzi z Tarsu (Flp 3,5; 2Kor 11,22). Tym samym nie utożsamia tego określenia z faktem

⁸ *De Pudicitia* 20.

⁹ Por. Euzebiusz, *Historia ecclesiastica* 6.14.

¹⁰ Tamże, 6.25.

¹¹ A. Vanhoye, *Situation*, 41.

znanych w czasie pobytu w ich Kościele. Hipoteza ta wcale nie jest mniej prawdopodobna od innych, a jednocześnie nie można jej udowodnić.

W dodatku epistolarnym znajduje się prośba o „zniesienie” słowa zachęty (13,22). To daje podstawę do wniosku, że przemówienie nie we wszystkich punktach nadawało się dla odbiorców. Parakleza napisana dla wspólnoty w konkretnej sytuacji, niekoniecznie odpowiadała wszystkim innym sytuacjom, w jakich znajdowały się chrześcijańskie wspólnoty. Odbiorcy przemówienia w formie listu byłiby zachęcani do poczynienia pewnych adaptacji: większe znaczenie mają przypisać częściom doktrynalnym niż sformułowaniom negatywnym czy przestrogom. To bowiem, co było w całości aktualne dla słuchaczy, mogło w mniejszym stopniu stosować się do odbiorców listu²⁵. Doktryna ma wpływ na chrześcijańskie życie, ale trzeba ją dostosować do konkretnych warunków.

Istnieją więc trudności bliższego określenia adresatów. Proponowane rozwiązania noszą tylko cechy prawdopodobieństwa. Można jedynie przypuszczać, że pismo zostało wysłane do wspólnoty chrześcijańskiej, gdzie „mocne słowa parenezy” nie musiały być zastosowane dosłownie, która nie musiała być cała pogrążona w kryzysie. W tradycji żaden z Kościołów lokalnych nie pretendował do tego, aby uchodzić za wyłącznego odbiorcę listu. Ani słuchacze, którzy wysłuchali tego przemówienia, ani ci, którzy otrzymali je na piśmie, prawdopodobnie nie mieli świadomości, że jest ono kierowane wyłącznie do nich.

3. KWESTIA DATY

List do Hebrajczyków znany był Klemensowi Rzymskiemu. W *1Klem* występują wyraźne aluzje i podobieństwa do Hbr, zarówno gdy chodzi o temat jak i słownictwo. Autorzy postulują literalną zależność w przypadku *1Klem* 36,2-6, gdzie występuje parafraza tekstów z pierwszego rozdziału Hbr²⁶. Trzeba więc przyjąć, że List do Hebrajczyków powstał przed 96 r., czyli tradycyjnie przyjmowaną datą redakcji Listu Klemensa²⁷.

²⁵ Tę ciekawą interpretację wyrażenia „zniesić słowo zachęty” zaproponował A. Vanhoye, *Situation*, 48.

²⁶ P. Ellingworth, „Hebrews and 1 Clement: Literary Dependence or Common Tradition”, *BZ* 23 (1979) 262-69.

²⁷ H. W. Attridge, *Hebrews*, 8, wspominając o możliwym datowaniu *1Klem* między 70 i 140 r., przesuwając *terminus ad quem* dla Hbr na 115 r.

Istnieją trzy zasadnicze propozycje datowania Listu do Hebrajczyków: wczesna – przed 55 r., druga przed zburzeniem Jerozolimy i trzecia – lata 90.

F. C. Synge²⁸ umieszcza powstanie Hbr przed 55 r. H. W. Montefiore²⁹ zaproponował lata 52-54, twierdząc, że Pierwszy List do Koryntian jest odpowiedzią na sytuację spowodowaną wysłaniem przez Apollosa do tej wspólnoty Listu do Hebrajczyków. Jest to pogląd odosobniony. Przeciwno tej dacie przemawia to, że w chrystologii listu zauważa się dużo teologicznych treści stycznych z Listami Więziennymi. Wydaje się więc mało prawdopodobne, by Hbr został napisany przed powstaniem tych ostatnich, które datuje się tradycyjnie na lata 61-63. Zresztą autor Hbr wielokrotnie stwierdza, że odbiorcy są już od dłuższego czasu chrześcijanami (5,12; 10,32-34; 13,7).

Druga grupa egzegetów datuje powstanie listu przed 70 r.³⁰, powołując się na fakt, że opisana jest w nim liturgia świątyni żydowskiej jako ciągle aktualna (10,1-3), z zaznaczeniem, że nie będzie trwać w nieskończoność (9,10). Ponieważ świątynia została zniszczona w 70 r., należy przypuszczać, że autor odwołuje się do sytuacji sprzed tego czasu. Gdyby list powstał później, to należałoby oczekiwać, że wspomni o zniszczeniu świątyni, co byłoby potwierdzeniem jego tezy o przestarzałym charakterze Prawa i wynikającego z niego kultu³¹. Datacja sprzed 70 r. pozwala przy tym na łączenie listu bardziej z kręgiem Pawła, co tłumaczyłoby z kolei fakt, że tradycja wschodnia od samego początku w bardzo mocny sposób utrzymywała jego Pawłowe autorstwo.

Istnieją jednak trudności w tej argumentacji. Także autorzy po 70 r., pisząc o kulcie w świątyni jerozolimskiej, używają czasu teraźniejszego, traktując go jako rzeczywistość idelną czy literacką. Ma to miejsce w przypadku dzieła historyka Józefa Flawiusza, który dwadzieścia lat po zniszczeniu Jerozolimy, opisując kult, stosuje czas teraźniejszy³². Poza tym Hbr w swoich wywodach nie tyle odwołuje się do świątyni Heroda

²⁸ F. C. Synge, *Hebrews and the Scripture*, London 1959, 57.

²⁹ H. W. Montefiore, *Hebrews*, 12.

³⁰ F. F. Bruce, *Hebrews*, XLIII; J. Héring, *L'Épître aux Hébreux*, Paris, Neuchâtel 1954, XV; A. Vanhoye, *Situation*, 50; G. W. Buchanan, *Hebrews*, 261; A. Strobel, *Der Brief an die Hebräer*, Göttingen 1975, 83.

³¹ Tak jest w przypadku Listu Barnaby (16,4).

³² *Ant.* 4.6.1-8 # 102-50; 4.9.1-7 # 224-57. A. Vanhoye, *Situation*, 50 zauważa jednak, że czas teraźniejszy nie pojawia się w kontekście negatywnym, który zapowiada zniszczenie świątyni.

i nie interesuje się nią, lecz nawiązuje do Tory i Namiotu Spotkania (9,1-7), a zatem jego interpretacja jest niezależna od historycznych danych³³.

Trzecia grupa egzegetów uważa, że list powstał w czasach Domicjana, około 90 r.³⁴. Na rzecz tego stanowiska przemawia dojrzałość doktryny, paralele z dziełami Łukasza, Listami Pasterskimi i Pierwszym Listem Piotra oraz interpretacja tekstu Hbr 2,3 dotyczącego chrześcijan należących do drugiego czy trzeciego pokolenia, a także fakt, że list wspomina o prześladowaniach, które spotkały chrześcijan (10,32-34). Jednak i te argumenty nie są rozstrzygające. Określenie z Hbr 2,3 jest bowiem niejasne i przez wielu autorów kwestionowane. Na jego podstawie można wnioskować jedynie, że słuchacze nie należeli do współczesnych Jezusowi. Przepowiadanie zbawienia dotarło do nich przez tych, „którzy słyszeli”. Wyrażenie to może być zastosowane równie dobrze do wierzących w Antiochii (Dz 11,19), lub też opisywać pierwszy okres ewangelizacji (Dz 8,4). Poza tym dojrzewanie doktryny nie jest określone czasem. Dla przykładu, bardzo rozwinięta chrystologia ma swoje podstawy w tradycjach przed-Pawłowych³⁵. A. Vanhoye zauważa, że jeżeli między Listem do Rzymian i Listem do Kolosan mijają tylko cztery lata, a chrystologia bardzo się rozwija, to trudno postulować 25 lat różnicy między Listem do Kolosan i Listem do Hebrajczyków, gdyż punkty widzenia są bardzo podobne w wielu kwestiach³⁶. Argument ten ma wartość, jeżeli przyjmuje się że List do Kolosan jest pismem Pawłowym³⁷. Prześladowania z kolei miały miejsce w różnych okresach, niekoniecznie więc świadczą o czasach Domicjana, przy czym autor Hbr sam relatywizuje ten argument, stwierdzając, że „słuchacze nie opierali się aż do przelewu krwi” (12,4).

Odrzucając zbyt wczesną datację listu, trudno powiedzieć coś więcej konkretnego. Każda z datacji ma swoje trudności i napotyka kontrargumenty. Autorzy, zdając sobie sprawę z tych trudności, są ostrożni i mówią, że List do Hebrajczyków powstał między 60 i 100 r., podając przy tym swoje preferencje (koniec lat sześćdziesiątych, lata pięćdziesiąte).

³³ E. Grässer, *Hebräer*, t.1, 25.

³⁴ G. Hollmann, *Die Schriften des Neuen Testaments*, Göttingen 1908, 445; Th. Roobinson, *The Epistle to the Hebrews*, MNTC, London 1944, 17; V. Taylor, *The Atonement in New Testament Teaching*, London 1946, 101; E. Grässer, *Hebräer*, t.1, 24-25.

³⁵ H. W. Attridge, *Hebrews*, 9.

³⁶ A. Vanhoye, *Situation*, 49.

³⁷ 60% egzegetów traktuje List do Kolosan jako pismo pseudoepigraficzne i datuje na lata 80. Por. R. E. Brown. *An Introduction*, 600.

4. AUTORSTWO

Trzeba odróżnić autorstwo przemówienia od autorstwa dodatku epistolarnego.

AUTOR PRZEMÓWIENIA

List do Hebrajczyków nie ma na początku podanego nadawcy, podczas gdy wszystkie Listy Pawłowe rozpoczynają się imieniem Pawła. Ten brak wywoływał już w starożytności dyskusje, zwłaszcza kiedy Kościoły wschodnie uznały go za List Pawłowy. Pierwsze świadectwa o Hbr dotyczą kwestii autorstwa. Klemens Aleksandryjski powołuje się na świadectwo „błogosławionego prezbitera”, który twierdzi, że Paweł, będąc apostołem pogan, nie tytułuje siebie apostołem Hebrajczyków, którym Ewangelię przepowiadał sam Pan Jezus³⁸. Klemens Aleksandryjski ze swej strony tłumaczy brak imienia na początku Hbr przezornością Pawła, który nie chce sprzedzać do siebie adresatów³⁹.

Stwierdzenie, że brak imienia Pawła tłumaczy się pominięciem początku epistolarnego, jest tylko argumentem z milczenia, a ponadto nie bierze pod uwagę faktu, że początkowi listu niczego nie brakuje, gdyż ma *exordium* skomponowane z wielką troską.

Styl *exordium* i całego listu jest inny niż Pawła, który jest świetnym oratorem, lubi mocne kontrasty, gwałtowne przejścia i nieregularności, a do tekstu często projektuje siebie. Paweł nie jest zdolny do napisania jakiejś strony cierpliwie, nie mogąc powstrzymać się od impetu. Dlatego często występuje u niego niedbałość o detale. Tymczasem styl Listu do Hebrajczyków jest dobrze wypracowany i pogodny. Autor lubi gładkie przejścia i pozostaje poza tekstem. Szuka harmonii i równowagi. Posługuje się greką z wielką wprawą, co prowadzi do wniosku, że jest to jego język ojczysty. Jednocześnie jego styl odróżnia się od autorów greckich, których

³⁸ Euzebiusz, *Historia ecclesiastica* 6.14; PG 20.552: „Ponieważ Pan, Apostoł pełen mocy, był wysłany do Hebrajczyków, Paweł, przez uniżenie, ten który został wysłany do pogan, nie tytułuje siebie apostołem Hebrajczyków, z jednej strony przez szacunek dla Pana a z drugiej, że do Hebrajczyków kieruje się w sposób zastępczy, będąc apostołem i przepowiadając poganom”.

³⁹ Tamże, 6.14.3: „...zwracając się do Hebrajczyków, którzy byli uprzedzeni do niego i go podejrzewali, okazał swoje dobre usposobienie, by ich nie odrzucać zaraz na początku, wymieniając swoje imię”.

ROZDZIAŁ II

KAPŁAŃSTWO CHRYSYTA WEDŁUG LISTU DO HEBRAJCZYKÓW

List do Hebrajczyków jest jedynym pismem Nowego Testamentu, w którym Chrystus zostaje nazwany arcykapłanem. Zarazem problem kapłaństwa stanowi główny temat wywodów autora tego pisma.

1. GENEZA ŚWIADOMOŚCI O CHRYSYTOWYM KAPŁAŃSTWIE

Tradycja synoptyczna używa tytułu „kapłan” w stosunku do kapłanów żydowskich, nigdy natomiast nie stosuje tego tytułu do Jezusa. Podobnie jest w *Dziejach Apostolskich*, gdzie mowa jest także o kapłanach pogańskich. Jezus w *Ewangeliach* przedstawiony jest raczej po linii proroków, którzy przekazywali słowo Boże, zapowiadając bliską interwencję Boga i nie jest postrzegany jako przedstawiciel instytucji kapłańskiej. Trzeba przy tym zauważyć, że między instytucją kapłaństwa starotestamentalnego a nurtem prorockim występował antagonizm. Był on związany z niebezpieczeństwem opierania się wyłącznie na zewnętrznych formach kultu i upatrywania w formalizmie religijnym wystarczających motywów do posiadania właściwej relacji do Boga. Prorocy występowali przeciwko temu formalizmowi kultycznemu, domagając się prawdziwego nawrócenia i szczerości serca, a także pełnienia woli Bożej w życiu społecznym i politycznym. Jezus w swoim nauczaniu sytuuje się w tradycji prorockiej, gdy domaga się takiej autentycznej postawy względem Boga. *Ewangelie* ukazują Jezusa, który nie uznaje absolutnej wartości spoczynku szabatowego (Mt 12,1-13) i przykłada małą wagę do czystości rytualnej (Mt 9,10-13). Konfrontując się z formalistycznym pojmowa-

Chrystus jest miłosiernym arcykapłanem i wstawia się za ludźmi u Ojca. Jego ofiara została złożona raz na zawsze, a jej wartość jest wieczna. Jeśli autor ostrzega przed grzechem i mówi, że jest on wymierzony przeciwko osobom Boskim i Ich miłości, to w nadziei, że tym bardziej zmobilizuje swoich słuchaczy, by całym sercem przyłgnęli do Chrystusa, który prowadzi swoje dzieło zbawienia przez Ducha Świętego.

Czy List do Hebrajczyków jest łatwy w odbiorze? Zakłada znajomość ST, wszak Bóg przemawiał przez proroków, zanim w pełni czasów przemówił do nas przez Syna. W Liście rozbrzmiewa wezwanie do posłuszeństwa i wierności Bogu, znane ze Starego Testamentu, i jest przepowiadana absolutna nowość o uczestnictwie Syna Bożego w „ciele i krwi”, by wszyscy mogli otrzymać zbawienie. Zadziwia zamysł Boży prowadzący historię zbawienia do Chrystusa, czego nikt nie mógł przewidzieć. Istniejąca ciągłość w objawieniu pochodzi od Boga, który pragnie człowiekowi udzielić większych rzeczy, niż się on spodziewa. Na końcu Bóg przemawia do nas przez Syna, z którym nikt nie może się porównać, który przekracza wszelkie miary, a jednocześnie jest w tak oczywisty sposób wpisany w naszą egzystencję. Wyraża to autor Listu, gdy mówi: „Przystało Temu, dla którego wszystko i przez którego wszystko, który wielu synów do chwały doprowadza, aby Przewodnika ich zbawienia udoskonalili przez cierpienie” (Hbr 2,10). Jest nim „Jezus Chrystus, wczoraj i dziś, ten sam także na wieki” (Hbr 13,8).

WYKAZ SKRÓTÓW

AB	Anchor Bible
<i>AnalCr</i>	<i>Analecta Cracoviensia</i>
An Bib	Analecta Biblica
<i>AsSeign</i>	<i>Assemblée du Seigneur</i>
<i>Bib</i>	<i>Biblica</i>
<i>BibKirch</i>	<i>Bibel und Kirche</i>
BT	<i>The Bible Translator</i>
BTB	<i>Biblical Theology Bulletin</i>
BZ	<i>Biblische Zeitschrift</i>
BZAW	Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft
BZNW	Beihefte zur Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft
CBC	Cambridge Bible Commentary
CBQ	<i>Catholic Biblical Quarterly</i>
<i>CivCatt</i>	<i>La Civiltà Cattolica</i>
CNT	Commentaire du Nouveau Testament
<i>ColTheol</i>	<i>Collectanea Theologica</i>
<i>ConcordTQ</i>	<i>Concordia Theological Quarterly</i>
CS	<i>Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne</i>
CTJ	<i>Calvin Theological Journal</i>
<i>CtomLa</i>	<i>Ciencia Tomista</i>
DCBNT	Dizionario dei Concetti Biblici del Nuovo Testamento
<i>DissA</i>	<i>Dissertation Abstracts International</i>
<i>EvQ</i>	<i>Evangelical Quarterly</i>
EKK	Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament
<i>GraceTJ</i>	<i>Grace Theological Journal</i>

<i>Greg</i>	<i>Gregorianum</i>
HNT	Handbuch zum Neuen Testament
HNTC	Harper's (Black's) New Testament Commentary
<i>HTR</i>	<i>Harvard Theological Review</i>
ICC	International Critical Commentary
<i>IrTQ</i>	<i>Irish Theological Quarterly</i>
<i>JBL</i>	<i>Journal of Biblical Literature</i>
<i>JEvTS</i>	<i>Journal of the Evangelical Theological Society</i>
<i>JStNT</i>	<i>Journal for the Study of the New Testament</i>
KEK	Kritisch-Exegetischer Kommentar
KNT	Kommentar zum Neuen Testament
<i>LumVie</i>	<i>Lumiere et Vie</i>
MNTC	Moffatt's New Testament Commentary
MPWB	Materiały pomocnicze do wykładów z biblistyki
MThSt	Marburger Theologische Studien
NCBC	New Century Bible Commentary
NEB	Die Neue Echter Bibel
<i>Neot</i>	<i>Neotestamentica</i>
NICNT	New International Commentary on the New Testament
NJBC	The New Jerome Biblical Commentary
NKBNT	Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament
<i>NRT</i>	<i>La Nouvelle Revue Théologique</i>
<i>NT</i>	<i>Novum Testamentum</i>
NTD	Das Neue Testament Deutsch
<i>NTS</i>	<i>New Testament Studies</i>
PNT	Pismo Św. Nowego Testamentu
<i>QLtg</i>	<i>Questions Liturgiques</i>
<i>RB</i>	<i>Revue Biblique</i>
RBL	Ruch Biblijny i Liturgiczny
<i>Rev BÍb</i>	<i>Revista Bíblica</i>
RNT	Regensburger Neues Testament
RSB	Rozprawy i Studia Biblijne
<i>RSR</i>	<i>Revue des Sciences Religieuses</i>
<i>RT</i>	<i>Roczniki Teologiczne</i>
<i>RTK</i>	<i>Roczniki Teologiczno-Kanoniczne</i>
<i>RTR</i>	<i>Reformed Theological Review</i>
SNTSMS	Society for New Testament Studies Monograph Series

SR	<i>Sciences Religieuses</i>
SSc	Scriptura Sacra
StBob	<i>Studia Bobolanum</i>
Str. B.	Strack H. L. – P. Billerbeck
STVarsav	<i>Studia Theologica Varsaviensia</i>
StNT	Studien zum Neuen Testament
TDNT	Theological Dictionary of the New Testament
ThGl	<i>Theologie und Glaube</i>
THKNT	Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament
ThSt	<i>Theologische Studien</i>
ThZ	<i>Theologische Zeitschrift</i>
TLZ	<i>Theologische Literaturzeitung</i>
TNTC	Tyndale New Testament Commentaries
TorJT	<i>Toronto Journal of Theology</i>
TrinJ	<i>Trinity Journal</i>
TyndB	<i>Tyndale Bulletin</i>
TThZ	<i>Trierer Theologische Zeitschrift</i>
VD	<i>Verbum Domini</i>
VT	<i>Vetus Testamentum</i>
WBC	Word Biblical Commentary
WTJ	<i>Westminster Theological Journal</i>
WUNT	Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament
ZAW	<i>Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft</i>
ZN.KUL	<i>Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego</i>
ZNT	<i>Zeitschrift für Neues Testament</i>
ZNW	<i>Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft</i>
ZWT	<i>Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie</i>

BIBLIOGRAFIA

KOMENTARZE DO LISTU DO HEBRAJCZYKÓW

Attridge H. W., *The Epistle to the Hebrews: A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, Hermeneia, Philadelphia 1989.

Barclay W., *The Letter to the Hebrews*, The Daily Study Bible, Edinburgh²1957 (= Barclay W., *List do Hebrajczyków*, Warszawa 1979).

Benetreau S., *L'Épître aux Hébreux*, Vaux-sur-Seine 1989-1990.

Bourke M. M., *The Epistle to the Hebrews*, w: *The New Jerome Biblical Commentary*, ed. E. R. Brown – J. A. Fitzmyer – R. E. Murphy, Englewood Cliffs, NJ 1990, 920-941 (= *List do Hebrajczyków*, w: *Katolicki Komentarz Biblijny*, red. naukowa wyd. pol. W. Chrostowski, Vocatio, Warszawa 2001, 1459-1491).

Braun H., *An die Hebräer*, HNT 14, Tübingen 1984.

Bruce F. F., *The Epistle to the Hebrews: The English Text with Introduction, Exposition and Notes*, NICNT, Grand Rapids, Michigan 1990.

Buchanan G. W., *To the Hebrews: Translation, Comment and Conclusions*, AB 36, Garden City, New York 1972.

Casalini N., *Agli Ebrei. Discorso di esortazione*, Jerusalem 1992.

Davies J. H., *A Letter to Hebrews*, CBC, Cambridge 1967.

Delitzsch F., *Commentar zur Briefe an die Hebräer*, Leipzig 1857.

Ellingworth P., *The Epistle to Hebrews. A Commentary on the Greek Text*, Grand Rapids, Michigan 1993.

- Gräßer E., *An die Hebräer*, 1-3, EKK 17/1-3, Zürich-Neukirchen-Vluyn 1990-1993-1997.
- Guthrie D., *Hebrews*, TNTC 16, Grand Rapids, Michigan 1983.
- Hegermann H., *Der Brief an die Hebräer*, THKNT 16, Berlin 1988.
- Héring J., *L'Épître aux Hébreux*, CNT 12, Neuchâtel-Paris 1954.
- Hewitt T., *The Epistle to the Hebrews*, TNTC, London 1960.
- Hughes P. E., *A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, Grand Rapids, Michigan 1977.
- Javet J.-S., *Dieu nous parla: Commentaire sur l'Épître aux Hébreux*, Neuchâtel-Paris 1945.
- Kuss O., *Der Brief an die Hebräer und die katholischen Briefe*, RNT 8/1, Regensburg ²1966.
- Lane W. L., *Hebrews*, 1-2, WBC 47A.B, Dallas, Texas 1991.
- Laubach F., *List do Hebrajczyków*, Warszawa 1979.
- Lünemann G., *Commentary on the Epistle to the Hebrews*, Edinburgh 1882.
- Łach St., *List do Hebrajczyków*, PNT 10, Poznań 1959.
- Malina A., *List do Hebrajczyków*, NKBNT XV, Częstochowa 2017.
- März C.-P., *Hebräerbrief*, NEB 16, Würzburg 1989.
- Michel O., *Der Brief an die Hebräer*, KEK 13, Göttingen ⁸1984.
- Moffatt J., *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Hebrews*, ICC, New York 1924.
- Montefiore H. W., *A Commentary on the Epistle to the Hebrews*, HNTC, New York 1964.
- Nairne A., *The Epistle of Priesthood*, Edinburgh ²1915.
- Narborough F. D., *The Epistle to the Hebrews*, Oxford 1930.
- Paciorek A., *List do Hebrajczyków*, Lublin 1998.
- Riggenbach E., *Der Brief and die Hebräer*, KNT 14, Leipzig 1922.
- Robinson Th., *The Epistle to the Hebrews*, MNTC, London 1944.

- Scott E. F., *The Epistle to the Hebrews: Its Doctrine and Significance*, Edinburgh 1922.
- Spicq C., *L'Épître aux Hébreux*, t. 1-2, Paris 1952-53.
- Spicq C., *L'Épître aux Hébreux. Traduction, notes critiques, commentaire*, Paris 1977.
- Strathmann H., *Der Brief an die Hebräer*, NTD 9, Göttingen 8 1963.
- Strobel A., *Der Brief an die Hebräer*, NTD 9, Göttingen 1975.
- Teodorico da Castel S. Pietro, *L'epistola agli Ebrei*, Torino 1952.
- Thompson J. W., *Hebrews*, Grand Rapids, Michigan 2008.
- Tomasz z Akwinu św., *In omnes S. Pauli epistolas commentaria*, Taurini 1820, t. 2, 287-452.
- Tronina A., *Do Hebrajczyków: słowo zachęty na dni ostatnie*, Częstochowa 1998.
- Weiss H.-F., *Der Brief an die Hebräer*, KEK 13, Göttingen 1991.
- Westcott B. F., *The Epistle to the Hebrews*, London 1906.
- Wilson R. McL., *Hebrews*, NCBC, Grand Rapids, Michigan 1987.
- Windish H., *Der Hebräerbrief*, HNT 14, Tübingen 1913.

INNE KSIĄŻKI I ARTYKUŁY

- Adams J. C., „Exegesis of Hebrews 6,1f”, *NTS* 13 (1967) 378-385.
- Albani J., „Hebr 5,11 – 6,8”, *ZWT* (1904) 88-93.
- Andriessen P. – Lenglet A., „Quelques passages difficiles de l'Épître aux Hébreux (5,7.11; 10,20; 12,2)”, *Bib* 51 (1970) 207-220.
- Andriessen P., „L'Eucharistie dans l'Épître aux Hébreux”, *NRT* 94 (1972) 269-277.
- Andriessen P., „Angoisse de la mort dans l'épître aux Hébreux”, *NRT* 96 (1974) 282-292.
- Andriessen P., „La communauté des 'Hébreux était-elle tombée dans le relâchement?”, *NRT* 96 (1974) 1054-60.

- Andriessen P., „La teneur Judéo-Chrétienne de Hé I 6 et II 14b – III 2”, *NT* 18 (1976) 293-313.
- Andriessen P., „Renonçant à la joie qui lui revenait...”, *NRT* 97 (1975) 424-438.
- Auffret P., „Essai sur la structure littéraire et l’interprétation d’Hébreux 3,1-6”, *NTS* 26 (1980) 380-396.
- Bieder W., „Pneumatologische Aspekte im Hebräerbrief”, w: *Neues Testament und Geschichte. Historisches Geschehen und Deutung im Neuen Testament*, hg. H. Baltensweiler (Festschrift für Otto Cullmann), Zürich 1972.
- Black D. A., „A Note on the Structure of Hebrews 12,1-2”, *Bib* 68 (1987) 543-551.
- Bogacz R., *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, Kraków 2007.
- Bonnard P.-E., „La traduction de Hébreux 12,2: «C’est en vue de la joie que Jésus endura la croix»”, *NRT* 97 (1975) 415-423.
- Bonsirven J., „Le sacerdoce et le sacrifice de Jésus-Christ d’après l’épître aux Hébreux”, *NRT* 71 (1939) 641-660.769-786.
- Bornkamm G., „Sohnschaft und Leiden”, w: *Judentum, Urchristentum, Kirche*, hg. W. Eltester (Festschrift für J. Jeremias), Berlin 1960, 188-198.
- Bourgin C., „La Passion du Christ et la nôtre. Hé 4,14-16; 5,7-9”, *AsSeign* 21 (1969) 15-20.
- Bourgin C., „Le Christ-Prêtre et la purification des péchés selon l’épître aux Hébreux”, *LumVie* 7 (1958) 67-90.
- Brandenburger E., „Text und Vorlagen von Hebr V.7-10. Ein Beitrag zur Christologie des Hebräerbriefes” *NT* 11 (1969) 190-224.
- Braulik G., „Gottes Ruhe – Das Land oder der Tempel? Zu Psalm 95,11”, w: *Freude an der Weisung des Herrn. Beiträge zur Theologie der Psalmen*, hg. E. Haag, F.-L. Hossfeld (Festschrift für H. Gross), Stuttgart 1988.
- Braumann G., „Heb 5,7-10”, *ZNW* 51 (1960) 278-280.
- Braun H., „Die Gewinnung der Gewissheit”, *ThLZ* 96 (1971).

- Bruce F. F., „«To the Hebrews» or «to the Essenes?»”, *NTS* 9 (1963) 217-232.
- Cahil M., „A Home for the Homily: An Approach to Hebrews”, *IrTQ* 60,2 (1994) 141-148.
- Cahil M., „The Implications of *episynagoge* in Hebrews 10,25; The First Eucharistic Homily?”, *QLtg* 74,3-4 (1993) 198-207.
- Carlston C. E., „Eschatology and Repentance in the Epistle to the Hebrews”, *JBL* 48 (1959) 296-302.
- Collins B., „Tentatur nova interpretatio Hebr 5,11 – 6,8”, *VD* 26 (1948) 144-206.
- Cousin H., „«Accrédité comme Fils sur sa maison»: Révélation et filiation dans la «Prédication sur le sacerdoce du Christ»”, *LumVie* 43 (1994) 47-62.
- Czajkowski M., „Die Interpretation von Psalm 8 im Hebräerbrief”, *SSc* 4 (2000) 99-108.
- D'Angelo M. R., *Moses in the Letter to the Hebrews*, Missoula, Montana 1979.
- Dahms J. V., „The First Readers of Hebrews”, *JEvTS* 20 (1977) 365-375.
- Dautzenberg G., „Der Glaube im Hebräerbrief”, *BZ* 17 (1973) 161-177.
- De la Potterie I., S. Lyonnet, *La vita secondo lo Spirito. Condizione del Cristiano*, Roma 1992.
- Del Medico H. E., „Melchisédech”, *ZAW* 69 (1957) 160-170.
- Delorme J., „Sacrifice, sacerdoce, consécration. Typologie et analyse sémantique du discours”, *RSR* 63 (1975) 343-366.
- Desilva D. A., „Exchanging Favor for Wrath: Apostasy in Hebrews and Patron-Client Relationships”, *JBL* 115 (1996) 91-116.
- Dhôtel J. C., „La «sanctification» du Christ d'après Hébr. II.11. Interprétation des Pères et des scolastiques médiévaux”, *RSR* 47 (1959) 515-543; 48 (1960) 420-452.
- Di Pinto L., „Mondo, polis, ecumene nell'epistola agli Ebrei”, w: *Il cosmo nella Bibbia*, ed. G. De Gennaro, Edizioni Dehoniane, Napoli 1982, 431-467.

- Dörrie H., „Zu Hbr 11,1”, *ZNW* 46 (1955) 196-202.
- Ellingworth P., „«Like the Son of God»: form and content in Hebrews 7:1-10”, *Bib* 64 (1983) 252-262.
- Ellingworth P., „Just like Melchizedek”, *BT* 28 (1977) 236-239.
- Fabris R., „La Lettera agli Ebrei e l'Antico Testamento”, *Rev Bib* 32 (1984) 237-252.
- Fitzmyer J. A., „«Now this Melchizedek...» (Heb 7:1)”, *CBQ* 25 (1963) 305-321.
- Fitzmyer J. A., „Melchizedek in the MT, LXX, and the NT”, *Bib* 81 (2000) 63-69.
- Floor L., „The General Priesthood of Believers in the Epistle to the Hebrews”, *Neot* 5 (1971) 72-82.
- Frankowski J., „Requies, Bonum Promissum populi Dei in Vetero Testamento et in Iudaismo (Hebr. 3,7-4,11)”, *VD* 43 (1965) 124-149.225-240.
- Frankowski J., *Nurty i kierunki rozwoju nowotestamentalnej myśli chrystologicznej w świetle Hebr 1,3.*, Studia z biblistyki, t. 4, Warszawa 1984, 189-376.
- Goguel M., „La doctrine de l'impossibilité de la seconde conversion dans l'épître aux Hébreux et sa place dans l'évolution du christianisme”, *Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes (Sciences Religieuses)*, 1931-1932, 3-38.
- Gräßer E., „Beobachtungen zum Menschensohn in Hebr 2,6” w: *Aufbruch und Verheissung. Gesammelte Aufsätze zum Hebräerbrief*, hg. M. Evang, O. Merk, *BZNW* 65, Berlin-New York 1992 = Gräßer E., „Beobachtungen zum Menschensohn in Hebr 2,6” w: *Jesus und der Menschensohn*, hg. R. Pesch, R. Schnackenburg (Festschrift für A. Vögtle), Freiburg 1975, 404-414.
- Gräßer E., „Das Heil als Wort: Exegetische Erwägungen zu Hebr 2,1-4” w: *Neues Testament und Geschichte: Historisches Geschehen und Deutung im Neuen Testament*, hg. H. Baltensweiler – B. Reicke, (Festschrift für O. Cullmann), Zurich 1972, 261-274.
- Gräßer E., „Der historische Jesus im Hebräerbrief”, *ZNW* 56 (1965) 63-91.

- Gräßer E., „Mose und Jesus: Zur Auslegung von Hebr 3,1-6”, *ZNW* 75 (1984) 2-23.
- Gräßer E., *Der Glaube im Hebräerbrief*, MThSt 2, Marburg 1965.
- Grayston K., „**ilaskesqai** and related words in the Septuagint”, *NTS* 27 (1981) 640-656.
- Hamm D., „Faith in the Epistle to the Hebrews: The Jesus Factor”, *CBQ* 52 (1990) 270-291.
- Higgins A. J. B., „The Priestly Messiah”, *NTS* 13 (1966-67) 211-239.
- Hohenstein H. H., „A Study of Hebrews 6,4-8”, *ConcordTQ* 27 (1956) 433-444.536-546.
- Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, ed. J. G. Peristiany, Weidenfel and Nicolson, London 1966.
- Horak T., „Chrystologia Listu do Hebrajczyków”, *Coltheol* 62,4 (1992) 45-57.
- Horak T., „Posłannictwo Jezusa – Syna Bożego i Arcykapłana według Listu do Hebrajczyków”, *CS* 18/19 (1986/1987) 159-178.
- Horak T., „Teologia wiary w Liście do Hebrajczyków”, *ColTheol* 61,1 (1991) 49-62.
- Hughes P. E., „Hebrews 6,4-6 and the peril of apostasy”, *WTJ* 35 (1973) 137-155.
- Isaacs M. E., „Hebrews 13.9-16 Revisited”, *NTS* 43 (1997) 268-284.
- Jankowski A., „«Przez Ducha wiecznego» (Hbr 9,14). Próba uściślenia sensu pneumatologicznego tego zwrotu”, *AnalCr* 3 (1971) 201.
- Jelonek T., „Chrystologia Listu do Hebrajczyków”, *AnalCr* 17 (1985) 253-257.
- Jelonek T., „Prawa objawienia biblijnego: ciągłość i transpozycja w ujęciu Listu do Hebrajczyków”, *AnalCr* 20 (1988) 165-176.
- Jelonek T., „Rola Ducha Świętego według Listu do Hebrajczyków”, *RBL* 34 (1981) 119-129.
- Kasiłowski P., „Ammonimento contro un possibile peccato «volontario»”, w: *Studies on the Bible*, red. F. Sieg, P. Kasiłowski, T. Kot, Warszawa 2000, 17-72.

- Kasiłowski P., „Duch Święty w Liście do Hebrajczyków”, *Bobolanum* 11,2 (2000) 417-445.
- Kasiłowski P., „Kapłaństwo Chrystusa według Listu do Hebrajczyków”, w: *Kapłaństwo służebne w życiu i nauczaniu Jana Pawła II. Sympozjum naukowe z okazji 50-lecia święceń kapłańskich Jana Pawła II*, red. J. Szczurek, Kraków 1997, 161-168.
- Kasiłowski P., „List do Hebrajczyków. Kwestie wstępne”, *Bobolanum* 10,1 (1999) 47-68.
- Kasiłowski P., „Nowość Kapłaństwa Chrystusa”, *StBob* 2 (2002) 5-24.
- Kasiłowski P., „Mojżesz i Chrystus w Liście do Hebrajczyków”, w: *Słowo Twoje jest Prawdą*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2000, 142-170.
- Kasiłowski P., „Pochwała wiary (Hbr 11)”, *Bobolanum* 10,2 (1999) 291-324.
- Kasiłowski P., „Przewyciężenie kryzysu (Hbr 5,11 – 6,12)”, w: *Mów Panie, bo słucha Sługa Twój*, red. W. Chrostowski, Warszawa 1999, 68-85.
- Kasiłowski P., „Nie tak jak Ezaw (Hbr 12,14-17)”, *Studia Bobolanum* 1/2 (2001) 83-110.
- Käsemann E., *The Wandering People of God: An Investigation into the Letter to the Hebrews*, Minneapolis, Augsburg 1984.
- Katz P., „The Quotations from Deuteronomy in Hebrews”, *ZNW* 49 (1958) 213-223.
- Kistemaker S. J., *Exposition of the Epistle to the Hebrews*, Grand Rapids, Michigan 1984.
- Klappert B., „Eschatologie des Hebräerbriefs”, *Theologische Existenz Heute* 156 (1969) 7-61.
- Kosmala H., *Hebräer, Essener, Christen*, Leiden 1959.
- Kozyra J., „Jezus Chrystus Głównym Władcą i Wodzem (**arch, archgoj, arcw, arcwn, kefalh**)”, *SSc* 4 (2000) 125-145.
- Langkammer H., „List do Hebrajczyków i jego chrystocentryczny charakter”, *CS* 9 (1977) 131-152.
- Langkammer H., „List do Hebrajczyków i jego chrystologiczna orientacja”

- MPWB 4, Lublin 1979, 113-136.
- Lewicki T., „Der Heilige Geist im Hebräerbrief”, *ThGl* 89 (1999) 494-513.
- Lindars B., „The Place of the Old Testament in the Formation of New Testament Theology”, *NTS* 23 (1976) 59-66.
- Lindars B., *La teologia della Lettera agli Ebrei*, Paideia, Brescia 1993.
- Löhr H., *Umkehr und Sünde im Hebräerbrief*, Berlin-New York 1994.
- Löhr H., „Anthropologie und Eschatologie im Hebräerbrief”, w: *Eschatologie und Schöpfung*, hg. M. Evang, H. Merklein, M. Wolter (Festschrift für E. Gräßer), Berlin-New York 1997, 169-199.
- Luck U., „Himmlisches und irdisches Geschehen im Hebräerbrief”, *NT* 6 (1963) 192-215.
- Lührmann D., „Der Hohepriester ausserhalb des Lagers (Hebr 13:12)”, *ZNW* 69 (1978) 178-186.
- Łach J., „Chrystus – Pośrednik nowego przymierza (Hbr 1, 1-4)”, *STVarsv* 26,1 (1988) 205-220.
- Łach J., „Problem odchodzenia od Chrystusa (Hbr 10,26-31)”, *Bobolanum* 8 (1997) 101-109.
- Manzi F., „La fede degli uomini e la singolare relazione filiale di Gesù con Dio nell’Epistola agli Ebrei”, *Bib* 81 (2000) 32-62.
- Manzi F., *Melchisedek e l’angelologia nell’Epistola agli Ebrei e a Qumran*, An Bib 136, Roma 1997.
- Massonnet J., „Note sur la fête juive de Kippour”, *LumVie* 43 (1994) 77-86.
- Matera F. J., „Moral Exhortation: The Relation between Moral Exhortation and Doctrinal Exposition in the Letter to the Hebrews”, *TorJT* 10 (1994) 169-182.
- Mathewson D., „Reading Heb 6:4-6 in Light of the Old Testament”, *WTJ* 61 (1999) 209-25.
- McCullough J. C., „The Impossibility of a Second Repentance in Hebrews”, *Biblical Theology* 24 (1974) 31-37.
- McCullough J. C., „The Old Testament Quotations in Hebrews”, *NTS* 26

(1980) 363-379.

- Mengelle E., „La estructura de Hebreos 11,1”, *Bib* 78 (1997) 534-542.
- Morin J., „L’Eglise dans l’épître aux Hébreux”, *Studia* 13 (1962) 117-127.
- Müller P.-G., ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΡΧΗΓΟΣ. *Der religionsgeschichtliche und theologische Hintergrund einer neutestamentlichen Christusprädikation*, Bern 1973.
- Nardoni E., „Partakers in Christ (Hebrews 3.14)”, *NTS* 37 (1991) 456-472.
- Nauck W., „Freude im Leiden. Zum Problem einer urchristlichen Verfolgungstradition”, *ZNW* 46 (1955) 68-80.
- Nauck W., „Zum Aufbau des Hebräerbriefes”, w: *Judentum, Urchristentum, Kirche*, hg. W. Eltester (Festschrift für J. Jeremias), BZNW 26, Berlin 1960, 199-206.
- Paciorek A., „Duch Święty jako dar w Liście do Hebrajczyków”, *RT* 46,1 (1999) 93-109.
- Parsons M. C., „Son and High Priest: A Study in the Christology of Hebrews”, *EvQ* 60 (1988) 195-215.
- Peterson D. G., „The Situation of the «Hebrews» (5,11 – 6,12)”, *RTR* 35 (1975) 14-21.
- Peterson D., *Hebrews and Perfection: An Examination of the Concept of Perfection in the “Epistle to the Hebrews”*, SNTSMS 47, Cambridge 1982.
- Pindel R., „Chrystus arcykapłan wobec doświadczeń ludu według listu do Hebrajczyków [Hebr 4, 14-16]”, *AnalCr* 25 (1993) 375-390.
- Proulx P. – Alonso Schökel L., „Heb 6,4-6 **ειj̄ metanoian(anastaurou/ntaj̄)**”, *Bib* 56 (1975) 193-209.
- Rafiński G., „«Nowy Kapłan i nowe Przymierze» (List do Hebrajczyków)”, w: *Dzieje Apostolskie. Listy św. Pawła* (Wprowadzenie w myśl i wezwwanie ksiąg biblijnych, t. 9), red. J. Frankowski, St. Mędała, ATK, Warszawa 1997, 533-566.
- Rakoczy T., „Rzeczywistość eschatologiczna w Liście do Hebrajczyków”, *AnalCr* 1 (1969) 150-176.

- Rissi M., *Die Theologie des Hebräerbriefes*, WUNT 41, Tübingen 1987.
- Rose C., „Verheissung und Erfüllung. Zum Verständnis von **epaggelia** im Hebräerbrief”, *BZ* 33 (1989) 60-80.
- Rose C., „Verheissung und Erfüllung. Zum Verständnis von **epaggelia** im Hebräerbrief”, *BZ* 33 (1989) 178-191.
- Rubinkiewicz R., „Jesus Αρχηγος w Liście do Hebrajczyków”, *Studia Teologiczne*, Lublin 1976, 61-89.
- Rubinkiewicz R., „Kapłaństwo Chrystusa według Hbr 5,1-10”, *Seminare* 1 (1975) 7-26.
- Sabourin L., „Crucifying Afresh for One’s Repentance [Hebr 6,4-6]”, *BTB* 6 (1976) 264-271.
- Schäfer J. R., „The Relationship between Priestly and Servant Messianism in the Epistle to the Hebrews”, *CBQ* 30 (1968) 359-385.
- Schenck K., „Keeping his Appointment: Creation and Enthronement in Hebrews”, *JStNT* 66 (1997) 91-117.
- Schenker A., „Sacrifices anciens, sacrifice nouveau dans l’Épître aux Hébreux”, *LumVie* 43 (1994) 71-76.
- Schierse F. J., *Verheissung und Heilsvollendung: Zur theologischen Grundfrage des Hebräerbriefes*, Munich 1955.
- Schille G., „Erwägungen zur Hohepriesterlehre des Hebräerbriefes”, *ZNW* 46 (1955) 81-109.
- Schmidt T. E., „Moral Lethargy and the Epistle to the Hebrews”, *WTJ* 54 (1992) 167-173.
- Scott E. F., „The Epistle to the Hebrews and Roman Christianity”, *HTR* 8 (1920) 205-219.
- Silva M., „Perfection and Eschatology in Hebrews”, *WTJ* 39 (1976-1977) 64-65.
- Skwarczewski L., *Starotestamentowy kult ofiarniczy w Liście do Hebrajczyków a w manuskryptach i dokumentach z Qumran*, Poznań 1970.
- Smith R. H., „Abram and Melchizedek (Gen 14,18-20)”, *ZAW* 77 (1965) 129-153.
- Söding T., „Gemeinde auf dem Weg. Christsein nach dem Hebräerbrief”

- BibKirch* 48 (1993) 180-187.
- Söding T., „Zuversicht und Geduld im Schauen auf Jesus. Zum Glaubensbegriff des Hebräerbriefes”, *ZNT* 82 (1991) 214-241.
- Spicq C., „La penitencia imposible (Hébr. 6,4-6)”, *CTom* 244 (1952) 353-367.
- Sproule J. A., „*Parapesontas* in Hebrews 6:6”, *GraceTJ* 2 (1981) 327-332.
- Stott W., „The Conception of ‘Offering’ in the Epistle to the Hebrews”, *NTS* 9 (1962) 62-67.
- Swetnam J., „Christology and the Eucharist in the Epistle to the Hebrews”, *Bib* 70 (1989) 74-95.
- Swetnam J., „Form and Content in Hebrews 1-6”, *Bib* 53 (1972) 368-385.
- Swetnam J., *Jesus and Isaac: A Study of the Epistle to the Hebrews in the Light of the Aqedah*, An Bib 94, Rome 1981.
- Swetnam J., „The Crux at Hebrews 5,7-8”, *Bib* 81 (2000) 347-361.
- Szłaga J., „Eschatologia Listu do Hebrajczyków”, *MPWB* 8, Lublin 1987, 93-104.
- Szłaga J., „Personalistyczna koncepcja wiary według «Listu do Hebrajczyków»”, *ZN.KUL* 21,1 (1978) 41-47.
- Szłaga J., „Powołanie i godność Arcykapłana nowego przymierza według Listu do Hebrajczyków”, *RTK* 25,1 (1978) 87-101.
- Szłaga J., „Żertwa Chrystusa – arcykapłana Nowego Przymierza”, *RTK* 24,1 (1977) 69-77.
- Szłaga J., *Nowość przymierza Chrystusowego według Listu do Hebrajczyków*, Lublin 1979.
- Teodorico da Castel S. Pietro, „Il sacerdozio celeste di Cristo nella Lettera agli Ebrei”, *Greg* 39 (1958) 319-334.
- Teodorico da Castel S. Pietro, *La Chiesa nella Lettera agli Ebrei*. Turin and Rome 1945.
- Theißen G., *Untersuchungen zum Hebräerbrief*, StNT 2, Gütersloh 1969.
- Thomas K. J., „The Old Testament Citations in Hebrews”, *NTS* 11 (1964/65) 303-325.

- Thompson J. W., „The Structure and Purpose of the Catena in Heb 1,5-13”, *CBQ* 38 (1976) 352-363.
- Thurén J., *Das Lobopfer der Hebräer. Studien zum Aufbau und Anliegen von Hebräerbrief 13* (Acta Academiae Aboensis. Humaniora. 47,1), Åbo 1973.
- Thüsing W., „«Milch» und «feste Speise» (1Kor 3,1f. und Hebr 5,11 – 6,3)”, *TThZ* 76 (1967) 233-246.261-280.
- Thüsing W., „Erhöhungsvorstellung und Parusieerwartung in der ältesten nachösterlichen Christologie”, *BZ* 11 (1967) 95-108.
- Trummer P., „«Erhört aus Gottesfurcht» Hebr 5,7. Vom Sinn des Leidens Jesu”, *BibKirch* 48 (1993) 188-196.
- Vanhoye A., „La *teleiôsis* du Christ: point capital de la Christologie sacerdotale d'Hébreux”, *NTS* 42 (1996) 321-338.
- Vanhoye A., „La novità del sacerdozio di Cristo”, *CivCatt* 149/I (1998) 16-27.
- Vanhoye A., „**pistij Cristou**/ fede in Cristo o affidabilità di Cristo?”, *Bib* 80 (1999) 1-21.
- Vanhoye A., *La Nuova Alleanza nel Nuovo Testamento*, Roma 1990
- Vanhoye A., *La structure littéraire de l'Épître aux Hébreux*, Paris 1976.
- Vanhoye A., *Sacerdoti Antichi e Nuovo Sacerdote*, Torino 1990.
- Vanhoye A., *Situation du Christ. Hébreux 1-2*, Paris 1969.
- Verbrugge V. D., „Towards a New Interpretation of Hebrews 6,4-6”, *CTJ* 15 (1980) 61-73.
- Weeks N., „Admonition and Error in Hebrews”, *WTJ* 39 (1976) 72-80.
- Wikgren A., „Patterns of Perfection in the Epistle to the Hebrews”, *NTS* 6 (1959-60) 159-167.
- Williamson R., „The Eucharist and the Epistle to the Hebrews”, *NTS* 21 (1975) 300-312.
- Young N. H., „Is Hebrews 6,1-8 Pastoral Nonsense?”, *Colloquium* 15 (1982) 52-57.
- Zimmerli W., „Abraham und Melchisedek”, *BZAW* 105, Berlin 1967, 255-264.